
**O'SMIRLAR JINOYATCHILIGI SABABLARINI BAHOLASHDA SUD
PSIXOLOGIK EKSPERTIZASINING O'RNI**

*Savriddinova Gulgun Savriddin qizi,
Buxoro davlat universiteti magistranti*

*Olimov Laziz Yarashovich,
Buxoro davlat universiteti dotsenti*

ANNOTATSIYA. Maqolada O'smirlar jinoyatchiligining sabab va motivlarini, ijtimoiy-psixologik, shaxs va individual-psixologik, yosh, hududiy, statistik va jinsiy xususiyatlarini o'rganish hamda voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqish, sydga oid psixologik ekspertiza jarayonida o'rganilishi, ularning samaradorlik darajasini ilmiy, psixologik - pedagogik jihatdan asoslashga doir nazariy va empirik mulohazalar ochib berilgan.

Kalit so'zlar. O'smirlar jinoyatchiligi, jinoyatchilikning sabab va motivlari, ijtimoiy-psixologik, shaxs va individual-psixologik, yosh, sud psixologik ekspertizasi.

**РОЛЬ СУДЕБНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ОЦЕНКЕ
ПРИЧИН ПРЕСТУПЛЕННОСТИ ПОДРОСКОВ**

*Савриддинова Гулгун Савриддин кизи
магистрант Бухарского государственного университета*

*Олимов Лазиз Ярашович
доцент Бухарского государственного университета*

Аннотация. В статье проводится исследование причин и мотивов правонарушений несовершеннолетних, социально-психологических, личностных и индивидуально-психологических, возрастных, территориальных, статистических и половых особенностей, а также разработка системы профилактических мероприятий, направленных на предупреждение правонарушений несовершеннолетних. , в процессе психологической экспертизы СИД были выявлены теоретические и эмпирические соображения о научном, психолого-педагогическом обосновании уровня их эффективности.

Ключевые слова. Преступность несовершеннолетних, причины и мотивы преступления, социально-психологические, личностные и индивидуально-психологические, возрастные, судебно-психологические экспертизы

**THE ROLE OF FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXPERTISE IN ASSESSING
THE CAUSES OF JUVENILE CRIMINALITY**

*Savriddinova Gulgun Savriddin qizi
master student of Bukhara State University*

*Olimov Laziz Yarashovich
Associate Professor, Bukhara State University*

Annotation. The article studies the causes and motives of juvenile delinquency, socio-psychological, personal and individual psychological, age, territorial, statistical and gender characteristics, as well as the development of a system of preventive measures aimed at preventing juvenile delinquency. , in the process of psychological examination of the IJT,

theoretical and empirical considerations were revealed about the scientific, psychological and pedagogical substantiation of the level of their effectiveness.

Keywords. Juvenile delinquency, causes and motives of the crime, socio-psychological, personal and individual psychological, age, forensic psychological examinations

KIRISH. Respublikamiz hayotining barcha jabhalarida amalga oshirilayotgan tub islohotlar hamda qadriyatlarimizning qayta tiklanayotganligi, milliy, madaniy va ma'rifiy meroslarimizdan xalqimiz hayotida, bolalar tarbiyasida keng foydalanilayotganligi kishilar o'rtasida mehr-oqibat, insoniylik, muruvvatlilik va olijanoblik kabi yuksak fazilatlarining shakllanishiga zamin yaratish bilan bir qatorda yurtimiz fuqarolari turmush faravonligining oshishiga, ularda ertangi kunga nisbatan bo'lgan ishonch hissining shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Mamlakatimizda iqtisodiy va siyosiy sohalarda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ishlar bilan bir qatorda, o'sib kelayotgan yosh avlodning ta'lim-tarbiyasi, ertangi kuni, jismoniy va aqliy jihatdan barkamol rivojlanishlari borasida ham kishini quvontiradigan darajadagi ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonda ta'lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, uni zamon talablari darajasiga ko'tarish, kelajak uchun barkamol avlodni tarbiyalash ishlari Davlat siyosatining ustivor yo'nalishiga aylandi.

O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlardan asosiy maqsad, yurtimizda sog'lom va barkamol, bilimli, yuksak ma'naviy-ahloqiy fazilatlariga ega bo'lgan avlodni shakllantirishdan iborat. Aynan ana shu maqsadga erishish uchun muhtaram Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev rahnamoligida yangi davrda yashaydigan, yangicha fikrlaydigan, yangi ishlab chiqarish, ijtimoiy sharoitlarda faoliyat ko'rsatadigan, zamonaviy kasbiy mahoratga ega bo'lgan mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasiga kata e'tibor qaratilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Umumjahon muammolaridan biri hisoblangan o'smirlar jinoyatchiligi motivlari muammosini tadqiq qilish borasida ko'plab xorijiy va hamdo'stlik mamlakatlarida va respublikamizda ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan bo'lib, ularda o'smirlar o'rtasida sodir etilayotgan qonunbuzarlik, alkogolizm va giyohvandlik singari illatlarning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar, voyaga yetmaganlar jinoyatchiligining statistik, demografik, xuquqiy va hududiy xususiyatlari har tomonlama ilmiy tahlil qilishga harakat qilinadi.

Bir qator soha mutaxassislari o'smirlar o'rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilik, giyohvandlik va alkogolizm kabi illatlarning kelib chiqishiga sabab bo'luvchi ijtimoiy-psixologik omillar va ularning oldini olish borasida ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordilar Z.A.Astemirov, V.N.Myasnikov, F.V.Gobichiya, A.D.Glatochkin, B.F.Rayskiy Ye.V.Zaika, B.T.Kondrashchenko, E.B.Melnikova kabi bir qator tadqiqotchilar o'z tadqiqotlarida o'smirlar o'rtasida sodir etilayotgan jinoyatchilikning ijtimoiy-psixologik muammolarini, ularga makro va mikro muhitning ta'siri va uning jinoyatchilik xulqining kelib chiqishidagi o'rni, yoshlar jinoyatchiligining asosiy sabab va motivlari hamda o'smirlar jinoyatchiligini oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risida fikr-mulohazalar yuritishga harakat qiladilar G.M.Andreyeva, A.S.Belkin, Yu.V.Gerbeyev, I.A.Nevskiy kabi bir qator pedagog olimlar, L.I.Bojovich, A.A.Vdovchenko, G.G.Bochkareva, I.P.Bashkatov, A.N.Leontev, N.D.Levitov, G'.B.Shoumarov, E.G'oziev, V.M.Karimova, Z.F.Kamaletdinova, E.Quljonov, N.Komilova kabi psixolog olimlarning ta'kidlashlaricha, bolalarning ongi, xulqi hamda faoliyati mazmunini ularni qurshab olgan muhit belgilaydi. Ularning fikriga ko'ra, bolaning ongi, xulqi, xarakteri mikro va makro muhitdagi faoliyati orqali boshqariladi. B.A.Merenskiy, B.A.Rayskiy, T.L.Braginskaya, I.D.Feldshteyn, I.L.Nevskiy kabi tadqiqotchilar bolalar va o'smirlarni o'qishga va ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilish masalasi ular o'rtasidagi qonunbuzarlik va xulq og'ishi kelib chiqishining oldini olishda eng samarali yo'ldir deb ko'rsatadilar.

Sud-psixologik ekspertiza bugungi kunda yuridik faoliyat amaliyotiga chuqur kirib bormoqda. Sud-psixologik ekspertizasining mohiyatini to‘laroq anglash va amaliyotga keng tadbiiq etish uchun esa uning shakllanish yo‘lini, tarixini bilish talab etiladi.

Huquqbuzarlik jarayonidagi ishtirokchilarning (ayblanuvchi, jabrlanuvchi va guvohlik beruvchi) psixik xususiyatlarini tadqiq qilish va o‘rganishga qiziqish qadim-qadimdan mavjud bo‘lgan.

Kishilik jamiyatining taraqqiy etib borishi, bir ijtimoiy tuzumning ikkinchi bir ijtimoiy tuzumga o‘rnini bo‘shatib berishi jamiyatda bir qator yangiliklarni, o‘zgarishlarni keltirib chiqargan. Shu tariqa jamiyat rivoji barcha sohalar singari psixologiya ilmining ham rivojlanishiga turtki bo‘ldi. Natijada huquqshunoslik amaliyotida psixologik sinovlarning ahamiyati yanada ortib, uni o‘tkazish usullari takomillashib bordi. Bu o‘z navbatida, tergov va sudlov jarayonlarining oshkoralik asosida, odilona olib borilishini ta‘minladi. Biroq, tergov va sudlov jarayonlarining oshkora va odilona olib borilishi ko‘p hollarda faqat sudya yoki tergovning tajribasiga, ilmiga, malakasiga va vijdoniga bog‘liqligicha qolaveradi. Bunday holat tabiiy ravishda sudlov va tergov jarayoniga boshqa sohalarning ham aralashishi zaruriyatini keltirib chiqardi. Dastlab sudlov jarayonida psixologlar voyaga yetmaganlarning psixik rivojlanishi xususiyatlarini, xotira, tafakkur jarayonlarini tadqiq qilish bilan shug‘ullana boshladilar.

Huquqshunoslik amaliyoti tarixidan ma‘lum bo‘lishicha, ilk marta 1810 yilda Napoleon “Jinoyat kodeksi”ga o‘z xatti-harakatlarini boshqara olish yoki boshqara olmaslik layoqatini aniqlash tushunchasini kiritdi.

XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, bir qator mamlakatlarning jinoyat protsessual kodekslariga ayblanuvchining o‘z xatti-harakatlariga javob bera olish yoki javob bera olmasligini aniqlashga doir tibbiy tushunchalar ham kiritila boshlandi.

Rossiyada 1864 yilda jinoyat ishlari bo‘yicha sudlov nizomiga psixiatrik ekspertiza o‘tkazish zarurligi to‘g‘risidagi kodeks qo‘shilgan edi. Ushbu psixiatrik ekspertiza tarkibida psixologik ekspertiza o‘tkazish ham ko‘zda tutilgan. Shu vaqtdan e‘tiboran Rossiyada psixologik ekspertiza o‘tkazila boshlandi.

XX asrning o‘rtalariga kelib, eksperimental psixologiya sohasi bo‘yicha erishilgan yutuqlardan sud amaliyotida ham foydalanila boshlandi. Ushbu yo‘nalish bo‘yicha laboratoriyalar tashkil etilib, ularda jinoyatchi shaxs xulqi o‘zgarishlari, fiziologik affekt holati va shu kabilar o‘rganila boshlandi.

1922 yilda Rossiya Federatsiyasida birinchi marta jinoyat protsessual kodeksi qabul qilindi. XX asrning boshlarida sobiq ittifoqning bir qator shaharlarida jinoyatchi shaxsini o‘rganish bo‘yicha markazlar ochilib, ularda sud psixologik ishlar olib borila boshladi.

O‘tgan asrning 70-yillaridan boshlab, psixologik ekspertiza xizmati yana rivojlana boshladi. Psixologik ekspertiza sohasining rivojlanib borishi natijasida asta-sekin uning vazifasi, tergov va sud jarayoniga aralashuv chegarasi aniqlashib bordi. Bugunga kelib psixologik ekspertizaning vazifasi, o‘rganuvchi sohasi xususidagi anglashilmovchilik, tushunchovchiliklar barham topdi.

Sud-psixologik ekspertiza mustaqil ekspert tadqiqotining shakli sifatida murakkab yo‘lni bosib o‘tgan: amaliy psixologiya ma‘lumotlarini yuridik faoliyatga bog‘liq ehtiyojlarga moslashtirish urinishlaridan boshlab, sud-psixologik ekspertizaning o‘z nazariyasini yaratishgacha. Bu jarayon umumiy va amaliy psixologiya rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq va shu kun qadar davom etmoqda.

Sud-psixologik ekspertizaning, alohida ajralgan fan sifatidagi, paydo bo‘lish jarayonida quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

XIX asrning birinchi yarimida Shveysariyalik yozuvchi I.Lafaterning fiziognomika risolasi mashhur bo‘lib ketdi. Unda muallif “Tashqi ko‘rinishga qarab ichki holatini”

aniqlashga intilishini aks etgan (insonning psixik holatini va psixik tipini yuz tuzilishining anatomik xususiyatlariga qarab).

O'sha paytda Avstriyalik vrach va anatom F.Gal frenologiyaga asos solgan. U inson miyasining o'ziga xos xaritasini ishlab chiqqan, bu xaritada insonning har bir qobiliyati uchun ma'lum bir qism javob bergan. F.Gal fikricha, bosh miyaning alohida qismlarining rivojlanishi bosh suyagining shakliga ta'sir qilsa, bosh suyagining ustgi qismining o'rganilishi shaxs xususiyatlarini tashxis qilishga imkon beradi. Yurisprudensiya va psixologiyani bog'lab turgan, boshqa qismlarni topishga qaratilgan boshqa urinishlar ham bo'lgan. Ushbu urinishlarning o'ziga xos natijasi Italiyalik psixiatr va kriminalist Ch.Lombrozo (1835-1909y.) tomonidan yaratilgan mashhur bo'lgan "jinoyatchi inson" nazariyasi. Garchi bunga o'xshash ta'limotlarning ilmiyligi isbotlanmagan bo'lsa ham, bularning hammasi psixologiya rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

XIX asrning ikkinchi yarimida psixologiya bilimning ilmiy soxasiga aylanib qoladi, bunga falsafa va fiziologiya sohalaridagi mutanosib yo'nalishlar ko'maklashadi. Nemis olimi G.Gelmgolts asarlari sezgi organlari zamonaviy fiziologiyasining asosini tashkil etadi. Muallif o'z asarida ilk bor bilish jarayonining sensor (his-tuyg'u) va intellektual komponentlari o'rtasidagi uzoqlashishni kesib o'tishga harakat qilgan. Uning psixofiziologiyasining g'oyalari bir qator xususan psixofiziologik kategoriyalarni ishlab chiqishga, psixologiyani fan sifatida shakllanishiga ko'maklashgan.

Ushbu bosqichda sud-psixologik ekspertiza psixiatrik tadqiqotning bir qismi sifatida, sud-psixiatrik ekspertizaning muhim qurollari sifatida, (bu esa psixologiya va psixiatriya fanining qisman o'xshashligi, va psixologiya fani rivojlanishining ushbu bosqichida yetarli darajada mustaqil emasligini inobatga olgan holda), yoki maxsus pedagogik tadqiqot sifatida o'rganilgan.

Psixologiya, bilimning mustaqil sohasiga aylanayotgan bir paytda, amaliy fan sifatida rivojlanib kelgan. O'sha davrda sud psixologiyasi haqida ilk bor fikr yuritganlar. Sud psixologiyasining shakllanishiga D.Drilning "Psixofizik tiplar jinoyatchilik va uning turlari bilan solishtirganda (xususan jinoyatchilik psixologiyasi)", "Jinoyatchilik va jinoyatchilar" (jinoiy psixologik etyudlar) asarlari ulkan hissa qo'shgan.

XIX asrning oxiri XX asrning boshiga kelib psixologiya ilm-fanda mustaqil sohaga ajralib qoladi. Bir tomondan bunga psixologiyaga – tajriba kiritilgani bilan erishiladi, ikkinchi tomondan ushbu hol tadrijiy psixologiya rivojlanishiga turtki bo'lib xizmat qildi. Bu esa o'z navbatida yuridik amaliyotda (shu bilan birga sud amaliyotida ham) psixologik tadqiqotlarning yutuqlarini qo'llash yo'lida kuchli yangi turtki vazifasini bajardi. Aynan shu paytda g'arbiy evropa davlatlaridagi olimlar K.Marbe, V.Shtern, J.Varendonk, A.Bine tomonidan sud-psixologiya ekspertizasi yo'nalishida ilk tajribalar o'tkazilgan.

XIX asrning oxiri XX asrning boshida sud-psixologik ekspertizaning xulosalari isbot-dalillarning mustaqil manbai sifatida qo'llaniladi. Uning nazariy asoslari yirik olimlar tomonidan ishlab chiqilgan: Germaniyada - V.Shtern, G.Gross, Italiyada - e. Ferri va R. Garrofalo, Rossiyada – L. E. Vladimirov, A.U.Freze, V.M. Bexterev va b. Bu paytda sud-psixologik ekspertizaning muammolariga bag'ishlangan bir qator asarlar paydo bo'ladi. Bular - K.Marbening "Psixolog jinoiy va fuqarolik ishlarda ekspert sifatida", R.Kuve "Psixotexnika temir yo'llar xizmatida", V.Shtern "Jinsiy jinoyat ishlari yuzasidan yosh guvohlar ko'rsatmalari" va "Aqliy qobiliyatlarni sinashning psixologik usullari", G.Gross "Kriminal psixologiyasi" asarlari chop etildi.

1885 yilda Rossiyada empirik psixologiya o'z maqomiga ega bo'ladi. 1902 yilda V.Bexterev tomonidan sud-psixologik amaliy tadqiqotlarga bag'ishlangan birinchi asar yaratildi. 1907 yilda Rossiyada V.Bexterev va D.Dril Psixonevrologik institutga asos soladilar. U erda ilk bor sud-psixologik ekspertiza fanidan ma'ruzalar o'qilgan. Rossiyalik

tadqiqotchilar sud-psixologik ekspertizaning chet el tajribasini katta qiziqish bilan o'rganadilar. Sud-psixologik ekspertizaning eng chuqur taxlil qilish bo'yicha ilk tajribalar A.E.Brusilovskiy "Sud-psixologik ekspertiza. Fan sifatida, uslubiyoti va chegaralari" asarida qilingan, ushbu asar 1929 yilda Xarkov shahrida nashr etilgan.

Bu davrda Rossiyada amaliy psixologiyaga va xususan psixologik ekspertizaga katta qiziqish kuzatiladi. Gumon qilingan, ayblanuvchi va guvoh shaxslar psixikasining o'rganib chiqishga va tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. Olimlar shunday metodika ishlab chiqishga harakat qilganlarki, ular ekspert tadqiqoti natijasida paydo bo'lgan psixologik ma'lumotni yuridik ahamiyatga ega tushunchalar bilan solishtirishga imkoniyat yaratsin (masalan, ma'lum psixologik holat yoki psixologik jarayonlar sifati, ayblanuvchi yoki gumon qilingan shaxsning aqli raso ekanligi yoki emasligi bilan solishtirganda). Bu holatda olimlar tomonidan haqiqatdan ham bir qator qiziqarli psixologik hodisalar aniqlangan edi. Agar sud-psixologik ekspertizaning eng keng tarqalgan turi haqida fikr yuritilsa, bu ko'rsatmalarni haqqoniyligini tekshirishdir (alohida e'tibor guvohlar ko'rsatmalariga qaratilgan, shu bilan birga jinoiy jarayonning voyaga yetmagan qatnashchilarining ko'rsatmalariga ham). Bir vaqtning o'zida sud psixologiyasi muammolarini tadqiq etish ham rivojlanib ketdi (jarayondagi turli ishtirokchilarining psixologiya xususiyatlari, xususan sud jarayonidagi psixologik vaziyatning o'ziga xos xususiyatlari). Rossiyada XX asrning boshida bu ish bilan L.E.Vladimirov, L.D.Kiselyov, O.B.Goldovskiy, V.K.Sluchevskiy, A.P.Boktunov va boshqalar shug'ullanganlar.

Sud-psixologik ekspertiza bo'yicha ilmiy-amaliy asarlar paydo bo'ldi: M.M.Grodzinskiy "Guvohlar ko'rsatmalaridagi bir xil xatolar", Ya.A.Kantarovich "Guvohlik ko'rsatmalarining psixologiyasi", A.R.Luriya "Jinoyat izlarini aniqlashda psixologiya", G.I.Volkova "Jinoiy huquq va refleksologiya", V.A.Vnukova va A.E. Brusilovskiy "Voyaga yetmagan va yoshi kichik guvohlik ko'rsatmalarining psixologiyasi va psixopatalogiyasi" va boshqalar. Bu asarlarda shaxs va ayblanuvchi psixologiyasi, guvohlik ko'rsatmalari bo'yicha sud-psixologik ekspertizani o'tkazish texnikasi va uslubini asoslab bergan.

Guvohlik ko'rsatmalarining psixologik tadqiqotlari alohida amaliy qiziqishga ega hisoblanadi (bu turdagi dalillar Rossiyada 1864 yilda o'tkazilgan sud islohotlaridan keyin rivojlanib ketdi). Ushbu institut bilan sud-psixologik ekspertizaning rivojlanish istiqbollarini ham bog'lagan edilar.

1925 yilda Rossiyada butunjahonda birinchi bo'lib jinoyatchilik va jinoyatchini o'rganish bo'yicha Davlat institutiga asos solingan edi. Ushbu institut tomonidan birinchi 5 yil faoliyati davomida yuridik psixologiya va psixologik ekspertiza bo'yicha ko'pgina ilmiy ishlar nashr etilgan. Jinoyatchilikni va jinoyatchi shaxsini o'rganish bo'yicha Moskva, Sankt-Petrburg, Saratov, Kiev, Xarkov, Minsk, Boku va boshqa shaharlarda maxsus xizmat ob'ektlari tashkil etilgan edi.

O'sha paytda guvohlik ko'rsatmalarni tadqiq etish sohasida psixologik ekspertiza o'tkazish va boshqa muammolar bo'yicha tadqiqot ishlari olib borilgan. Psixolog A.R.Luriya tomonidan 1927 yilda Moskva guberniya prokuraturasi qoshida tashkil qilingan amaliy psixologiya laboratoriyasida jadal tadqiqot ishlari olib borilgan. U yerda psixologik ekspertiza imkoniyatlarini kengaytirish va jinoyatlarni ochish uchun amaliy psixologiya usullarini qo'llash imkoniyatlari o'rganib chiqilgan.

Ba'zi bir tadqiqotchilar sud-psixologik ekspertizaning maqsadi ehtiyotsizlik, qasddan yoki baxtsiz hodisani, shu bilan birga ijtimoiy xavfli shaxs xarakterlarining sabablarini va ijtimoiy-psixologik tarkibini aniqlashda deb bilganlar. Bu yerda psixologik tadqiqot bilan shaxs xususiyatlari va ish holatini aniqlash bo'yicha yurist faoliyatini almashishi shubhasiz.

1928-1929 yillarda jinoyatchilik sabablari va jinoyatchi shaxsini tadqiq etishda amaliyot xatolarining keng muhokamasi o'tkazildi. Ushbu xatolarning keskin tanqidi ularni

bartaraf etishga olib keldi, yuridik psixologiyaning ba'zi bir mavzulari bo'yicha tadqiqotlar to'xtatildi. Sud-psixologik ekspertizaning keyinchalik muvaffaqiyatli rivojlanishining imkoniyati bo'lmay qoldi. XX asrning 20-yillarning oxiridan boshlab ko'pgina sud-psixologik ekspertiza laboratoriyalar va byuolarining faoliyati ham to'xtatildi, ko'pgina taniqli yuristlar ekspertizani "Non grata" personasi deb e'lon qildilar. Ular ekspertizani sud amaliyotida qo'llanilishini noilmiy, sub'ektiv yondashuv deb hisoblagan edilar (bunday fikrlar R.D.Raxunov, M.S.Strogovich, P.F. Pashkevich asarlarida kuzatiladi).

Sud-psixologik ekspertiza rivojlanishining keyingi bosqichi XX asrning 60-yillariga to'g'ri keladi. 1965-1966 yillarda Moskva, Leningrad, Minsk va boshqa bir qator shaharlarning yuridik oliygohlarida yuridik va sud psixologiyasi bo'yicha maxsus kurslar o'qitilishi boshlandi. Psixologik ekspertiza o'sha payt o'zining qayta tug'ilishini kechayotgan edi. Bu jarayon sifat jihatidan boshqa darajada, umumiy psixologiya rivojlanishi, to'plangan nazariy va amaliy tajriba bilan boyitilgan holda kechayotgan edi. Yuristlar ichida birinchi bo'lib, 1959 yilda G.M.Minkovskiy voyaga yetmaganlar jinoyatlari xavfidagi ishlar bilan bog'lagan holda, sud-psixologik ekspertizani qo'llash zaruriyatini tan oldi. Ushbu ekspertiza turini egallash jinoiy jarayonda o'sib bormoqda; ekspert-psixolog xulosasi to'la huquqli dalil vositasiga aylanmoqda. Sud-psixologik ekspertiza nazariyasining asoslari shakllantirildi, uning tushunchalari tuzilmasi yaratildi, aniq psixologik uslubiyotlar, ekspertizaning xususiy predmetlarining ishlab chiqilishiga alohida e'tibor qaratildi.

Sud-psixologik ekspertiza rasmiy e'tirofga ega bo'ldi. 1968 yilda Sobiq sovet ittifoqining Oliy Sudi sud jarayoniga psixologiya sohasidagi mutaxassislarini ekspert sifatida voyaga yetmaganlarning aqliy qoloqligini aniqlash, o'z harakatlarini boshqara olmaslik va ularning ahamiyatini anglamaslik qobiliyatlarini aniqlash uchun ishtirok etishi maqsadga muvofiqligini tasdiqlab berdi.

NATIJALAR.

Sud psixologik ekspertizasida o'smirlar bilan olib borilgan tadqiqot ishlari davomida to'plangan ma'lumotlar tahlili quyidagi statistik tahlillarni keltirib chiqardi. So'rovnomalar umumiy o'rta ta'lim maktablari jamoalarida olib borildi. Shu jarayon davomida anketa so'rovnomalarida 7-9 sinf o'quvchilari qatnashdi. Sinf va maktab rahbarlari, ota – onalar ishtirok etdilar.

So'rovnama o'tkazish jarayonida quyidagi mazmundagi anketa-lardan foydalanildi:

1. Bolalar va o'smirlar uchun anketalar;
2. Tarbiyasi qiyin bolalarni o'rganish uchun anketalar;
3. Umumiy o'rta ta'lim maktablari rahbarlari va sinf rahbarlari uchun anketalar;
4. Xulq – atvori og'ishgan bolalar ota-onalari uchun anketalar.

Anketa so'rovlarining maqsad va vazifalari:

Maktab rahbarlari va sinf rahbarlari hamda ota-onalarning quyidagi dolzarb masalalar:

- o'smirlar deviant xatti-harakatining paydo bo'lish sabablari;
- deviant xatti-harakatga moyil o'quvchilarni tarbiyalash, ularning yomon yo'llarga kirishlarining oldini olish, xulq-atvorida og'ish kuzatilayotgan yoshlarni to'g'ri yo'lga solish;
- o'qituvchilarning o'smirlar deviant xatti-harakatining qaysi ko'rinishlaridan xabardor ekanliklarini aniqlash;
- maktablarda ularning qanday turlari borligini bilish;
- anketa savollariga javob berishda ularning fikrlari qanchalik me'yorlarga asoslanganligini aniqlash.

Bolalar va o'smirlar uchun anketa

Ushbu anketa savollariga o'quvchilarning bergan javoblarini o'rganish jarayonida shu narsa ma'lum bo'ldiki, bolalar savollar bilan belgilangan xatti-harakatlarning barchasini deviant xatti-harakatlar deb baholaydilar va bu masalada tasavvurga egalar.

1. Shu bilan bir qatorda so'rovnomada keltirilgan deviant xatti-harakatining 13 turini quyidagilar o'smirlar va yoshlar hayotida salbiy rol o'ynaganini ko'rsatib o'tdilar;

1) o'g'irlik – 50,5% 2) chekish – 48,4% 3) o'quv muassasasidagi xulq atvor qoidalarini buzish – 46,3% 4) narkotik moddalar iste'mol qilish – 41,6% 5) alkagol ichimliklar iste'mol qilish – 40,5% 6) bezorilik – 26,3% 7) bo'ysunmaslik, kattalarni masxaralash – 38,9% 8) qo'pollik – 36,3% 9) jinsiy hayotga erta qadam qo'yish – 33,9% 10) tanani jarohatlovchi janjal qilish – 33,6% 11) “jalb etuvchi” kiyimlar kiyish, soch turmaklash, taqinchoqlar taqish – 32,1% 12) boshqalarni jabrlash – 33,1% 13) uydan qochib ketish – 30,5%

2. O'quvchilarning fikricha, sanab o'tilgan deviant xatti-harakatlar me'yorlaridan og'ish quyidagicha:

O'g'irlik – 3% Chekish – 60% Maktabda o'rnatilgan tartib-qoidalarini buzish – 46,3% Bezorilik – 55,3% Qo'pollik - 48,8% Janjalkashlik – 38,5%

Tarbiyasi “qiyin” o'smirlarni o'rganish uchun anketa savollariga javoblar:

Ushbu anketa savollariga maktab rahbari va sinf rahbarlari-dan quyidagi ma'lumotlar olindi:

1. Sinflarda deviant xatti-harakatlarning eng kam darajada o'rganish – 65,4%, kam darajada o'rganish – 17,7%, ba'zi hollarda o'rganish 16,9% shug'ullanganliklarini maktab rahbarlari ta'kidlashgan.

2. Rahbarlarning javoblaridan ular ishlayotgan maktablarda deviant xatti-harakatning quyidagi ko'rinishlari uchraydi:

- o'quv muassasidagi xulq-atvor qoidalarini buzish – 25,2%

- qo'pollik – 13,2%

- bo'ysunmaslik, kattalarni masxaralash – 14,9%

- “jalb etuvchi” kiyimlar kiyish, soch turmaklash, taqinchoqlar taqish – 14,9%

3. Sinf rahbarlari uchun deviant xatti-harakatli bolalar bilan ishlash anchagina tashvishli hol hisoblanadi. Anketa savollariga olingan javoblardan ma'lum bo'lishicha aynan o'quvchilarda:

- spirtli ichimliklar ichish – 6,5% - chekish - 15,6% - o'g'irlik – 6,5% - narkotik moddalar istemol qilish – 3,7% - uydan qochib ketish – 8,4% - bezorilik – 6,5% - jinsiy hayotga erta qadam qo'yish – 3,7% - tanani jarohatlovchi janjal qilish 2,8%

- o'zgalarni jabrlash – 5,6% deviantlik xatti-harakatlar kuzatilgan.

4. Maktab rahbarlari va sinf rahbarlari o'smirlardagi deviant xatti-harakatlarning asosiy sabablari qilib quyidagilarni ko'rsatgan:

- oiladagi noqulay vaziyatlar – 18,7% - murakkab pedagogik vaziyatlarni hal etishda ota-onaning haddan ortiq bandligi – 15,9% - oiladagi janjal, ota-onaning kelisha olmasligi – 14,0% - bolada o'ziga ishonchning yetishmasligi – 11,2%

Bolalarda deviant xatti-harakat kelib chiqishining boshqa sabablari u darajada ko'p emasligi (2,8%dan 7,5%)ni e'tirof etishgan.

5. Boladagi deviant xatti-harakatlarning oldini olish va uni korreksiyalash ishida maktab va sinf rahbarlari quyidagi maqsadlarni qo'yadilar: (anketa bo'yicha)

- tarbiyasi qiyin bolalarni o'quv muassasasidagi to'garaklar, seksiyalar uyushmalarga birlashtirish – 25,2%

- bolalarni o'zlari qiziqadigan qiziqarli mashg'ulotlar bilan doimo mashg'ullanishga jalb etish – 23,3%

- tarbiyasi qiyin bolalarning oilalariga tez-tez tashrif buyurish – 23,3%

- tarbiyasi qiyin bolalarning ota-onalari bilan individual suhbatlashish – 20,5%

- tarbiyasi qiyin bolalar bilan individual reja asosida ishlash – 18,7%

- xulq-atvor buzilishi bo'yicha tarbiyaviy soatlar o'tkazish – 15,9%

- tarbiyasi qiyin bolalar uchun maxsus maslahatlar uyushtirish – 13,8%

- deviant xulq-atvor muammosi bo'yicha bolalarning ota-onalari bilan yig'ilish o'tkazish – 12,1%

6. Sizning nuqtai-nazaringizcha qanday profilaktik tadbirlar samarali hisoblanadi: (anketa bo'yicha)

9. Tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda sinf rahbarlari maslahat beradilar:

9.1 faollik – 26,2%

9.2 mustaqillik-9,3%

9.3 qatilylik-14,0%

9.4 qiziqishlar xilma-xilligi-13,1%

9.5 erkinlik-14,0%

9.6 hayotiy qiyinchiliklarga duch kelish tajribasi - 12,1%

9.7 dadillik – 7,5%

9.8 nostandartlik -4,7%

10. Xulqida og'ish bo'lgan bolalar bilan ishlashda qanday qiyinchiliklarga duch kelasiz? (anketa bo'yicha)

11. Sinf rahbari tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlashda quyidagi mutaxassislar bilan hamkorlik qiladilar:

- pedagoglar – 36,4%

- voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha inspektorlar – 20,6%

- pediatrorlar – 8,4%

- psixanevraloglar – 6,5%

- ijtimoiy pedagoglar – 4,7%

- psixoterapevtlar – 4,7%

- defektologlar – 2,8%

- logopedlar – 1,9%

12. Tarbiyasi qiyin o'smirlar bilan profilaktik va korreksion ish olib borish samarali bo'lishi uchun maktab va sinf rahbarlari quyidagi natijalarga erishishi kerak deb hisoblaydilar. (anketa bo'yicha)

13. O'quv yili mobaynida har bir sinf rahbari 2 nafardan 5 nafargacha tarbiyasi qiyin bola bilan ishlagan.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari sinf rahbarlari uchun anketa

1. Sinf rahbarlarining fikricha deviant xatti-harakatga ko'proq 7-8-9 sinf o'quvchilari moyildirlar.

2. So'rovnomada qatnashgan 104 nafar sinf rahbaridan:

a) oliy ma'lumotli (har ikkalasi ham) ota-onalar soni 12 nafar;

b) bittasi oliy ma'lumotlilar soni 24 nafar;

c) har ikkalasi ham o'rta maxsus yoki o'rta ma'lumotlilar soni 58 nafar;

d) har ikkalasi ham to'liqsiz o'rta ma'lumotlilar soni 10 nafar.

3. Sinf rahbarlarining fikricha deviant xatti-harakatga ko'proq turmush qiyinchiliklarini boshdan kechirayotgan oiladagi bolalar moyilroq.

4. Ota-onalarning ijtimoiy holati:

a) ishchi dehqonlar – 59 nafar

b) tadbirkor – 33 nafar

c) injener-texnik xodimlar – 3 nafar

d) har ikkalasi ham to'liqsiz o'rta ma'lumotlilar soni 30 nafar

5. Oilaning moddiy ahvoli (oilaning har bir azosiga ko'ra)

a) 1 million so'mdan 800000 ming so'mgacha – 19,2%

c) 80000 ming so'mdan 450000 ming so'mgacha 57,6%

d) 450 ming so'mdan 100 ming so'mgacha 10,4%

Ammo ko'plab sinf rahbarlari bu savolga umuman javob qaytarishmagan yoki bilmayman, deb qo'ya qolishgan.

6. Sinf rahbarlarining e'tirof etishicha, hozir bolalarning ko'pchiligida zamonaviy musiqa, raqs, sport (futbol, boks, qo'l to'pi tennis)ga qiziqish kuchli (72,4%). Teatrqa qiziqish darajasi past. Foto, tasviriy san'at va konstruktorlikka rag'bat yuqori (34,6%)

7. Bolalarda fizkultura va sportga qiziqish quyidagicha:

- a) futbolga – 50%
- b) boks, kurash – 25,5%
- c) tennis – 10%
- d) gimnastika - 8%
- e) og'ir atletika – 7%

Xulq – atvori og'ishgan bolalar ota-onalari uchun anketa

Ota-onalar uchun tuzilgan anketa savollariga berilgan ja-voblardan ma'lum bo'lishicha, ular bolalarda sodir bo'ladigan quyidagi xatti-harakatlarni normadan og'ish deb hisoblaydilar:

- 1) bo'ysunmaslik, kattalarni masxaralash – 25%
- 2) qo'pollik – 23%
- 3) maktabdagi tartib-qoidalarini buzish – 20,2%
- 4) uydan qochib ketish – 18,3%
- 5) “jalb etuvchi” kiyinish, soch turmash, taqinchoqlar taqish – 14,4%
- 6) bezorilik – 12,5%
- 7) chekish – 11,5%
- 8) alkagolli ichimliklar ichish – 8,6%
- 9) o'g'irlik – 8,7%
- 10) narkotik moddalar iste'mol qilish – 8,6%
- 11) jinsiy hayotga erta qadam qo'yish – 6,7%
- 12) boshqalarni jabrlash – 4,8%

2. Ota-onalarga berilgan “o'qishdan bo'sh paytida siz bolangizga qancha vaqt ajratasiz” degan savolga turlicha javoblar olindi:

- 2-3 soat 66,4%;
- 4-5 soat 17,5%;
- 6-8 soat 11,5%
- 8 soatdan ortiq 8,6%

3. Ota-onalar bolalar deviant xatti-harakatining asosiy sabablarini quyidagilar deb e'tirof etishgan:

- Oiladagi noqulay vaziyatlar – 23%
- Ota-onalarning haddan ortiq bandligi – 23%
- Mustaqillik va erkinlikka intilish – 19,2%
- Bolada psixologik qo'zg'alishning ortib ketishi, o'zini nazorat qila olmaslik – 17,3%
- Oiladagi janjal – 15,4%
- Murakkab pedagogik vaziyatlarni hal etishda ota-onalar bilimining yetishmasligi – 14,4%
- Kuchli taassurot qoldirishga intilish – 9,6%
- Kattalarning bolalardagi qiyinchiliklarni tushunmasligi 9 9,6%
- Bolaning kasallanishi – 9,6%
- O'qishdan orqada qolishi – 6,7%

4. Bolalarda me'yordan og'ish kuzatilganda ota-onalar quyidagicha ish qilishni ma'qul deb hisoblaydilar:

- Sinf rahbariga murojaat qilish – 34,6%
- Maktab psixologiga murojaat qilish – 15,4%

- Mustaqil tarbiyalash – 10,6%

- Voyaga yetmaganlar bo'yicha ishlash inspektoriga murojaat qilish – 9,6%

5. “Bolangiz tarbiyasi qiyin bolalar ta'siriga tushib qolishi sizni bezovta qiladimi”, degan savolga ota-onalarning deyarli hammasi, ya'ni, 100% “ha” deb javob berishgan.

Tajriba-sinov jarayonida o'tkazilgan anketa-so'rovlarining tahlili shundan dalolat beradiki, deviant xulq-atvorli bolalar bilan samarali ish olib borishda maktab, sinf rahbarlari, o'qituvchilar, maktab psixologlari, ota-onalar yetarli ko'nikma va malakalarga ega emaslar. Ular tomonidan olib boriladigan tar-biyaviy tadbirlar asosan yakka tartibda olib borilib, tegishli mutaxassislar jalb qilinmaydi. Ayniqsa, ota-onalar deviant xulq-atvorli bolalar tarbiyasi bilan jiddiy shug'ullanmaydilar, ko'p hollarda o'qituvchilarning maslahat va e'tirozlarini to'g'ri qabul qilmaydilar.

XULOSA. Deviant xatti-harakatli o'smirlar bilan ishlash samaradorligini aniqlash maqsadida Buxoro viloyati va shahridan tajriba-sinov maydonchalari belgilab olinib, o'quvchilar, ota-onalar, o'qituvchilar, sinf rahbarlari, maktab psixologlari uchun ilmiy-ijodiy guruh tomonidan maxsus tayyorlangan anketa savollariga javoblar olinib, respondentlar tomonidan har bir savolga berilgan javoblar uch yo'nalishda;

Pedagogik, psixologik hamda sotsiologik yo'nalishlarida ilmiy tahlil qilindi. Tajriba-sinov ishlarida o'quvchilar, imkon qadar ularning ota-onalari, sinf rahbarlari, psixologlar, maktab rahbarlari ishtirok etdilar.

Bolalar, ayniqsa, deviant xarakterli o'smirlar tarbiyasi ilmiy metodik asosda tashkil etilishi muhim ahamiyat kasb etishi nuqtai-nazaridan bu ishda oilaning roli nihoyatda katta ekanligiga e'tibor qaratildi. Agar oilada ota yoki ona bo'lmasa, nazoratsiz bola ko'p vaqtini ko'chada o'tkazadi. Ana shu davrda u turli xil jamiyat uchun xaffi bo'lgan davralarga qo'shilib ketishi ilmiy asoslandi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, shuni ta'kidlash lozimki, deviant xulqli o'smirlarda normal xulqli tengdoshlarinikidan farq qilib, oilalar tarkibi ham me'yoriy emasdir. Shuningdek, tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, ba'zi ota-onalarimiz farzandlarining salbiy xulqlariga nisbatan befarq munosabatda bo'lmoqdalar, ayrimlar hatto farzandlarining ichkilik iste'mol qilishlariga ijobiy hol deb qarashadi. Ushbu holat ham o'smir-yoshlarda deviant holatlarning o'sishiga ta'sir ko'rsatmoqda. Shu boisdan, avvalo ota-onalarning o'zlarida ham ijtimoiy deviantlikka nisbatan salbiy munosabatni shakllantirishimiz lozim ekan.

Buning uchun esa ota-onalarda pedagogik-psixologik ma'lumotlar (tushunchalar)ning yetarli darajada bo'lishi talab etiladi. Ma'lumki, ota-onalarning ma'lumot darajalarining turlichaligi, ayniqsa, tarbiyaning bola yoshi xususiyatlariga bog'liqligi to'g'risidagi tushunchalarga ega bo'lmagan oilalarda bolalar xulqidagi o'zgarishlarni ijobiy tomonga o'zgartirish muammosini maktab pedagoglarining yordami va hamkorligisiz hal qilib bo'lmaydi.

Turli vaziyatlar va sharoitlarni yaratish, shaxsga faol ta'sir ko'rsatish orqali shakllantiruvchi tajribada respondent-o'quvchilarning shaxsida kuzatilayotgan o'zgarishlar o'rganildi. Deviant xatti-harakatli yoshlar shaxsini tarbiyalash va rivojlantirishning eng qulay sharoitlari, tamoyillari, shakllari, metodlari va uslublari aniqlandi, shuningdek, ularni shaxs sifatida tarbiyalash va rivojlantirish qonuniyatlari, mexanizmlari va dinamikasi ochib berildi.

Voyaga yetmaganlar o'rtasida deviant xatti-harakatlarning ijtimoiy-psixologik omillarini o'rganish jarayonida ularga quyidagilar ko'proq ta'sir etishi aniqlandi:

1. Voyaga yetmagan yoshlar deviant xatti-harakatining yana ham chuqur sabablari ularning genetik, psixologik u yoki bu xatti-harakatlarga ijtimoiy-psixologik yondashuvdan iboratdir.

2. Voyaga yetmagan deviant xarakterli yoshlarni tarbiyalash bo'yicha mavjud muammo va amaliy masalalarni hal etishga O'zbe-kiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimida faoliyat

ko'rsatayotgan muassasalar bazasida ijtimoiy-psixologik xizmatlarni tashkil etish bilan ko'maklashish maqsadga muvofiq.

3. Deviant xarakterli voyaga yetmagan o'smirlar o'rtasida olib boriladigan profilaktik ishlarning samaradorligini ko'p jihatdan bu sohada ishlovchi barcha mutaxassislarning bilimi, tajribasi va amaliy ko'nikmasiga bog'liqligi aniqlandi.

4. Deviant xulqli bolalarning kelib chiqishini, ko'proq irsiyatga ham bog'liqligi e'tiborga olinishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

16. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.

17. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psychodiagnosics. O'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. Toshkent 2014. -B. 298.

18. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.

19. Olimov L.Ya. Umumiy psixodiagnostika. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 1103.

20. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.

21. Olimov L.Ya., Nazarov A.M.. Xulqi o'g'ishgan bolalar psixologiyasi. O'quv qo'llanma. "Tafakkur avlodi" nashriyoti. Buxoro. 2020. -B. 490.